

زبان فارسی در سمرقند و ترکمان عثمانی

دکتر عبدالکریم گلشنی

از عوامل مهم انتشار و گسترش زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در آسیای صغیر، یکی مهاجرت خاندانهای با فضل و دانش ایرانی مانند بهاءالدین سلطان العلماء پدر مولانا، نجمالدین رازی «دایه»، اوحدالدین کرمانی، فخرالدین عراقی، سراجالدین ارموی، سیفالدین فرغانی، ناصرالدین ابن بی‌بی و . . . باین منطقه است. محیط امن و دانش‌پرور بلاد روم در قرن هفتم و امکان نشأت خلاقیت فرهنگی، عرفاء و ادبای جهان اسلام را باین سامان کشانده بود. آثار فارسی این بزرگان علم و ادب، مخصوصاً تصنیف کتاب مستطاب مثنوی مولوی و پیدایش طریقت مولویه، نه تنها زبان و ادب فارسی را در آن دیار استوار ساخت، بلکه به روایت عزیزین اردشیر استرآبادی (متوفی بعد از سال ۸۰۰ ه. ق. / ۸ - ۱۳۹۷ م.) مؤلف کتاب بزم و رزم، «جمهور اهالی ممالک روم» در قرن هشتم هجری «به زبان پارسی مایل و راغب بودند»^۱.

در میان آثار منظوم و منثور قرن هفتم هجری، مثنوی مولوی، علاوه بر شرح‌حقایق عرفانی، از نظر رواج زبان و شعر فارسی در جهان اسلام، اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته است. شروع متعددی که بر این کتاب نوشته شده، وسعت فکر و عمق اندیشه مولانا، خداوندگار سخن، را نشان میدهد.

کثرت اصطلاحات فارسی در خانقاههای مولویه و اجرای مثنوی‌خوانی در محافل و مجالس این سلسله، زبان فارسی را زبان راز و نیاز صوفیان اهل حق گردانیده بود.

در قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) که دربار بزرگ عثمانی وارث دربارهای کوچک و محلی سلجوقیان روم گشت، نظام دیوانی و تشکیلات اداری سلاجقه روم، که با تدبیر و راهبری وزیران و دبیران ایرانی قوام یافته بود، بعنوان یک الگوی سیاسی پذیرفته شد.

سلاطین عثمانی در اشاعه زبان فارسی، چه در مکاتبات درباری و صدور احکام و فرامین دیوانی و چه در خلق آثار فارسی‌گویندگان و نویسندگان، نقش مؤثری، همچون مخدومان سلجوقی خود، داشته‌اند.

فعالیت ادبی سخنوران و نویسندگان در دوره میانه تاریخ ادبیات ترک، که از استقرار سلجوقیان روم در آناتولی (قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی) شروع و تا عصر ادبی دوره

تنظیمات^۴ (نیمه قرن نوزدهم میلادی) خاتمه می‌یابد، در دربار و خانقاه متمرکز بود^۵. این دو کانون ادبی و فرهنگی یعنی Divan Edebiyati (ادبیات درباری) و Takke Edebiyati (ادبیات خانقاه) بشدت تحت نفوذ و تأثیر زبان و ادبیات پارسی قرار داشت.

در دوره میانه، مرکز فعالیت ادبی دیگری هم بنام Halk Edebiyati (ادبیات عامه)، به زبان ترکی، وجود داشت^۶ که از نظر ادبی فاقد ارزش بوده است. اصولاً در این دوره «شعر ترکی در مرتبه دون شعر فارسی قرار داشته است بلکه شعر ترکی را شعر نمی‌شمرده‌اند»^۷. عثمانیان در آغاز، مراسلات و نامه‌های دیوانی را، به تبعیت از سلاطین سلجوقی در روم، به فارسی می‌نوشتند. منشآت السلاطین احمد فریدون بیگ منشی^۸ در قرن دهم هجری (شازدهم میلادی) تعداد زیادی از مکاتبات رسمی و فارسی پادشاهان عثمانی را، از عصر تیمور تا صفویه، دربر دارد. این مجموعه سند معتبری است از اهمیت زبان فارسی در مناسبات سیاسی و روابط دیپلوماسی فرمانروایان این منطقه که همیشه عده‌ای از «منشیان بلاغت شعار» را در دستگاه خود داشتند.

میراث فرهنگ ایرانی که از ترکان غزنوی به ترکمانان سلجوقی در شرق و از اینان به هم‌کیشانان در غرب رسیده بود، اینک بدست ترکان عثمانی در اروپا انتشار می‌یافت. حاصل کار و نتیجه فعالیت ادبی دربار عثمانی، پرورش گروه بیشماری از شاعران و سخنوران پارسی‌گوی در متصرفات آسیائی و اروپائی امپراطوری عثمانی بود که بیش از پانصد سال در نشر زبان فارسی و اشاعه فرهنگ ایرانی کوشیدند. شعر فارسی در طبع و ذوق آل عثمان هم مؤثر افتاد و اکثر آنها همانند مخدومان سلف خود به فارسی شعر می‌گفتند.

در اینجا نیز فهرستی از بعضی سلاطین عثمانی که به فارسی شعر سروده‌اند و یا ممدوح گویندگان معاصر خویش بوده‌اند و همچنین معرفی برخی از شاعران پارسی‌گوی و تعدادی از

۱ - عزیزین اردشیر استرآبادی، بزم و رزم، بکوش محمد فواد کوپر یلی‌زاده، استانبول ۱۹۲۸، ص ۵۳۷ (به نقل از مهدی درخشان، «نثر زبان فارسی در ترکیه و شناساندن چند کتاب» مجموعه سخنرانیهای دومین کنگره تحقیقات ایرانی (مشهد، ۱۱ تا ۱۶ شهریورماه ۱۳۵۰) جلد اول، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، ص ۲ - ۱۰۱).

بعضی از عبارات این کتاب را که حکایت از رواج عمومی زبان فارسی در سرتاسر آسیای صغیر، در قرن هشتم هجری، دارد، از همان مأخذ می‌آورم.

«... چون جمهور اهالی ممالک روم به زبان فارسی مایل و راغب بودند... و جمیع امثله و مناشیر و مکاتبات و محاسبات و دفاتر و احکام و غیر آن بدین لغت مستعمل و متداول و دواعی و خواطر همگان به نظم و نثر پارسی مصروف و مشغول... مبنی بر این مصلحت و بفرمان مطاع... امیر برهان‌الدین به زبان پارسی مسطور گردیده... تا فواید آن میان خاص و عام شایع و مستفیض شود و منافع و مستودعات آن جمله را مفهوم و مستفاد گردد.»

۲ - تنظیمات نخستین قانون اساسی دولت عثمانی است که فرمان آن در سوم نوامبر ۱۸۳۹ میلادی توسط سلطان عبدالمجید اول (۱۸۳۹/۱۲۵۵ - ۱۲۷۷ ه. ق/ ۱۸۶۱ م.) فرزند سلطان محمود دوم صادر گشت و رشید پاشا صدراعظم عثمانی آنرا در باغ قصر گلخانه اعلام نمود. بموجب این قانون نظام اداری کشور بکلی دگرگون گردید. ممالک و ایالات عثمانی از هر حیث تابع مرکز شدند. اختیارات پادشاهی ایالات نیمه‌مختار کاسته شد و تفاوت و اختلاف بین دین و مذهب از بین رفت.

۳ - دیان بوگدانوویچ، «ادبیات فارسی در یوگسلاوی»، راهنمای کتاب، سال پنجم (۱۳۴۱)، شماره‌های ۱۱ و ۱۲، ص ۴ - ۹۸۳.

۴ - دیان بوگدانوویچ، همانجا.

۵ - محمدتقی بهار (ملک الشعراء)، سبک‌شناسی، جلد سوم، چاپ سوم، تهران ۱۳۴۹، ص ۲۹۹.

۶ - احمد فریدون بیگ منشی «توقیعی»، منشآت السلاطین، دو جلد، استانبول ۱۲۷۴ ه. ق.

۷ - م ۱۸۵۸.

آثار فارسی نویسندگان این عصر را ، برای توجه اهل دانش و سهولت کار محققان، میآورم.

الف - بعضی از سلاطین عثمانی که به فارسی شعر سروده‌اند

- ۱ - سلطان ایلدیرم بایزید خان اول (۱۳۸۹/۷۹۱ - ۸۰۵ هـ / ۱۴۰۳ م .) ، شعر فارسی ، مأخذ نفیسی^۷ .
- ۲ - سلطان محمدخان دوم (فاتح) (۱۴۴۴/۸۴۸ - ۱۴۴۶/۸۵۰) و (۱۴۵۱/۸۵۵ - ۱۴۸۱/۸۸۶) ، اشعار فارسی ، مأخذ نجیب‌الله^۸ .
- ۳ - سلطان بایزیدخان دوم (۱۴۸۱/۸۸۶ - ۱۵۱۲/۹۱۸) ، اشعار فارسی ، مأخذ خسروشاهی^۹ .
- ۴ - سلطان سلیم خان اول متخلص به «سلیمی» (۱۵۱۲/۹۱۸ - ۱۵۲۰/۹۲۶) ، دیوان شعر ، مأخذ گیب^{۱۰} .
- ۵ - سلطان سلیمان خان دوم «قانونی» متخلص به «محبی» (۱۵۲۰/۹۲۶ - ۹۷۴/۱۵۶۶) ، رباعی ، مأخذ خسروشاهی^{۱۱} .

ب - چندتن از پادشاهان و امیرزادگان شعر دوست عثمانی که مملوح بعضی از گویندگان معاصر خویش بوده‌اند

- ۱ - شاهزاده سلیمان چلبی پسر سلطان بایزید اول (۱۴۱۰/۸۱۳) ، احمدبن ابراهیم داعی (معاصر سلطان محمد دوم) ، قصیده ، مأخذ خسروشاهی^{۱۲} .
- ۲ - سلطان محمد دوم «فاتح» (۱۴۸۱/۸۸۶) ، نورالدین عبدالرحمن جامی (۸۹۸/۱۴۹۲) ، قطعه «مثنوی» ، مأخذ حکمت^{۱۳} .
- ۳ - سلطان بایزید دوم (۱۵۱۲/۹۱۸) ، نورالدین عبدالرحمن جامی ، مثنوی سلسله الذهب ، مأخذ حکمت^{۱۴} .
- ۴ - سلطان سلیم اول (۱۵۲۰/۹۲۶) شیخ عبدالله بن محمود شبستری (بعد از ۹۲۶/۱۵۲۰) مثنوی شمع و پروانه ، مأخذ نوائی^{۱۵} .
- ۵ - سلطان سلیمان دوم «قانونی» (۱۵۶۶/۹۷۴) ، محمدبن سلیمان فضولی بغدادی (۳/۹۷۰ - ۱۵۶۶) ، قصیده مدحیه ، مأخذ خسروشاهی^{۱۶} .
- ۶ - سلطان سلیمان دوم «قانونی» ، امینی سمرقندی (معاصر سلطان سلیمان دوم) ، قصیده مدحیه (در جلوس سلطان) ، مأخذ نوائی^{۱۷} .

ج - گروهی از شاعران پارسی گوی عهد عثمانی در آسیای صغیر

- ۱ - عزیزبن اردشیر استرآبادی (بعد از ۸۰۰/۱۳۹۷) ، اشعار و قصاید فارسی ، مأخذ درخشان^{۱۸} .
- ۲ - سید عمادالدین نسیمی بغدادی (۱۴۱۷/۸۲۰) ، اشعار فارسی ، مأخذ سامی^{۱۹} .
- ۳ - شیخی طبیب (حدود نیمه قرن نهم/پانزدهم) ، ابیات فارسی ، مأخذ گیب^{۲۰} .
- ۴ - احمدبن ابراهیم بن محمد داعی (معاصر سلطان محمد دوم «فاتح») ، دیوان شعر فارسی عقود الجواهر (به سبک نصاب الصبیان ابونصر فراهی) ، مأخذ خسروشاهی^{۲۱} .
- ۵ - مولانا قبولی (۱۴۷۸-۹/۸۸۳) ، دیوان شعر فارسی ، مأخذ نخجوانی^{۲۲} .
- ۶ - مولانا حامدی اصفهانی (قرن نهم/پانزدهم) ، دیوان شعر فارسی ، مأخذ نخجوانی^{۲۳} .
- ۷ - قاضی لطف‌الله بن ابی یوسف حلیمی (معاصر سلطان بایزید دوم) ، شعر فارسی ، مأخذ نفیسی^{۲۴} .

- ۸ - سید شریف معمائی (بعد از ۳/۹۰۸ - ۱۵۰۲) ، منظومه درمعما ، مأخذ نفیسی^{۳۵} .
 ۹ - شمس‌الدین بردعی ملازاده (حمدی) (معاصر سلطان سلیم اول) ، قصیده مدحیه ، مأخذ نوائی^{۳۶} .
 ۱۰ - شمس‌الدین محمد لطیفی (معاصر سلطان سلیم اول) ، قصیده مدحیه ، مأخذ نوائی^{۳۷} .
 ۱۱ - شیخ عبدالله بن شیخ محمود شبستری (بعد از ۱۵۲۰/۹۲۶) ، مثنوی شمع و پروانه ، مأخذ نوائی^{۳۸} .
 ۱۲ - بهاء‌الدین علی «محمد» ادائی شیرازی (۱۵۲۲/۹۲۸) ، سلیم‌نامه (در تاریخ سلطان سلیم اول) ، مأخذ نوائی^{۳۹} .
 ۱۳ - قاضی شیخ کبیر (۱۵۲۳ - ۴/۹۳۰) ، اشعار فارسی ، مأخذ نوائی^{۴۰} .

۷ - سعید نفیسی ، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی ، جلد اول ، تهران ۱۳۴۴ ، ص ۸۰ ، ص ۹ - ۱۹۸ .

8. Najib Ullah, Islamic Literature: An Introductory History with Selections, New York 1963, P. 379.

۹ - رضا خسروشاهی ، شعروادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری ، (انتشارات دانشسرای عالی) ، تهران ۱۳۵۰ ، ص ۴۰ .

10 - E. J. W. Gibb, A History of Ottoman Poetry, Vol. II, E. G. Browne (ed.), London 1965, P. 261.

۱۱ - رضا خسروشاهی ، همانجا ، ص ۵ - ۸۴ و همچنین رجوع شود به :
 Najib Ullah, Ibid., P. 383.

- ۱۲ - رضا خسروشاهی ، همانجا ، ص ۷۸-۹ .
 ۱۳ - علی‌اصغر حکمت ، جامی ، (چاپخانه بانک ملی ایران) ، تهران ۱۳۲۰ ، ص ۹-۴۸ (همچنین رجوع شود به دیوان جامی) .
 ۱۴ - ایضاً ، همانجا ، ص ۵۰ - ۴۹ .
 ۱۵ - میرنظام‌الدین علیشیر نوائی ، مجالس‌النفائس ، (قسمت دوم) ، ترجمه حکیم شاه‌محمد بن مبارک قزوینی ، سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت ، تهران ۱۳۲۳ ، ص ۹-۳۶۶ .
 ۱۶ - رضا خسروشاهی ، همانجا ، ص ۳۰-۱۲۵ .
 ۱۷ - میر نظام‌الدین علیشیر نوائی ، همانجا ، ص ۷-۴۰۶ .
 ۱۸ - مهدی درخشان ، همانجا ، ص ۲ - ۱۰۱ .
 ۱۹ - شمس‌الدین سامی فراشری ، قاموس‌الاعلام ترکی ، به سعی و تصحیح مهران ، جلد ششم ، استانبول ۱۳۰۶ هـ . ق . ۹۸/ - ۱۸۸۹ م . ، ص ۴۵۷۶ .
 ۱۶ - ۲۰ - E. J. W. Gibb, ibid., P. 168-9.

(و همچنین : شمس‌الدین سامی فراشری ، همانجا ، جلد چهارم ، ص ۲۸۹۴) .
 ۲۱ - رضا خسروشاهی ، همانجا ، ص ۷۹ و ۵ - ۱۳۰ (باستناد دیوان اشعار احمد داعی و کتاب عقود الجواهر ، همو ، استانبول ۱۹۵۲) .

- ۲۲ - حسین نخجوانی ، «نفوذ زبان و ادبیات فارسی در ترکیه دوره آل عثمان» ، نشریه دانشکده ادبیات تبریز ، سال چهاردهم (۱۳۴۱) ، شماره اول ، ص ۵۴ - ۴۲ .
 ۲۳ - ایضاً ، همانجا ، شماره دوم ، ص ۸۶ - ۱۷۶ .
 ۲۴ - سعید نفیسی ، همانجا ، ص ۲۵۸ .
 ۲۵ - سعید نفیسی ، همانجا ، ص ۳۲۵ .
 ۲۶ - میرنظام‌الدین علیشیر نوائی ، همانجا ، ص ۷ - ۳۷۰ .
 ۲۷ - ایضاً ، همانجا ، ص ۶ - ۳۹۵ .
 ۲۸ - ایضاً ، همانجا ، ص ۹ - ۳۶۶ و ۹ - ۴۰۷ .
 ۲۹ - ایضاً ، همانجا ، ص ۶ - ۳۶۴ .
 ۳۰ - ایضاً ، همانجا ، ص ۷ - ۳۹۶ .

- ۱۴ - شمس‌الدین احمد کمال پاشا زاده (۱۵۳۳-۴/۹۴۰)، اشعار فارسی، مأخذ سامی^{۳۱}.
- ۱۵ - شیخ ابراهیم بن محمد بردعی «گلشنی» (۱۵۳۳-۴/۹۴۰)، اشعار عارفانه، مأخذ نفیسی^{۳۲}.
- ۱۶ - مولانا امینی سمرقندی (معاصر سلطان سلیمان دوم)، قصیده مدحیه، مأخذ نوائی^{۳۳}.
- ۱۷ - ابراهیم دده شاهی قونیوی (۱۵۵۰/۹۵۷)، منظومه شرح مثنوی، مأخذ صفا^{۳۴}.
- ۱۸ - مصطفی بن شعبان سروری (۱۵۶۱-۲/۹۶۹)، منظومه شرح مثنوی، مأخذ صفا^{۳۵}.
- ۱۹ - مولانا باقی چلبی (معاصر سلطان سلیمان دوم)، غزلیات فارسی، مأخذ خسرو شاهی^{۳۶}.
- ۲۰ - محمدرضا پاشای تبریزی (قرن دهم/ شازدهم)، ابیات فارسی، مأخذ نصرآبادی^{۳۷}.
- ۲۱ - محمد بن سلیمان فضولی بغدادی (۱۵۶۲-۳/۹۷۰)، دیوان شعر فارسی، مأخذ گیب^{۳۸}.
- ۲۲ - مولانا علی چلبی بن امرالله قتالی زاده (بعد از ۱۵۷۱-۲/۹۷۹)، ابیات فارسی، مأخذ سامی^{۳۹}.
- ۲۳ - میرزا مخدوم بن میرسید شریف (اشرف) (قرن دهم/ شازدهم)، ابیات فارسی، مأخذ خسرو شاهی^{۴۰}.
- ۲۴ - سعدالدین محمد چلبی افندی زاده (۱۶۱۵/۱۰۲۴)، اشعار فارسی، مأخذ سامی^{۴۱}.

د - تعدادی از آثار و تألیفات فارسی دانشمندان و نویسندگان این عصر

- ۱ - عزیز بن اردشیر استرآبادی (بعد از ۱۳۹۷-۸/۸۰۰)، بزم و رزم، بنام امیر برهان‌الدین احمد قیصاری، مأخذ درخشان^{۴۲}.
- ۲ - زین‌الدین (علاء‌الدین) ملاعلی بن محمد قوشچی (۱۴۷۴-۵/۸۷۹)، رساله هیأت، مأخذ نفیسی^{۴۳}.
- ۳ - حسن بن محمد شاه بن شمس‌الدین فناری (چلبی) (۱۴۸۱-۳/۸۸۶) المطالب‌العالیه (در روایت و کلام)، مأخذ نفیسی^{۴۴}.
- ۴ - غیاث‌الدین بن محمد منتطب اصفهانی (بعد از ۱۴۹۰-۱/۸۹۶)، مرآت‌الصحة، بنام سلطان بایزید دوم، مأخذ نفیسی^{۴۵}.
- ۵ - قاضی لطف‌الله بن ابی‌یوسف حلیمی (معاصر سلطان بایزید دوم)، بحر الغرائب (در لغت فارسی و عروض و بدیع)، مأخذ نفیسی^{۴۶}.
- ۶ - خطیب رستم مولوی (بعد از ۱۴۹۸-۹/۹۰۴) وسیلة المقاصد، (فرهنگ لغت ترکی به فارسی)، مأخذ نفیسی^{۴۷}.
- ۷ - سید شریف معمائی (بعد از ۱۵۰۲-۳/۹۰۸)، افکار الشریف (در فن معما)، بنام سلطان بایزید دوم، مأخذ نفیسی^{۴۸}.
- ۸ - قاضی میر حسین بن معین‌الدین حسینی ترمذی میبیدی (مقتول ۱۵۰۳-۴/۹۰۹)، جام گیتی‌نما (در حکمت)، بنام شاهزاده سلیمان بن سلطان سلیم، مأخذ نفیسی^{۴۹}.
- ۹ - ابوالعلاء عبدالؤمن جاروتی، (صفی) (اوایل قرن دهم/ شازدهم)، مجموعه الفرس (در لغت فارسی)، مأخذ نفیسی^{۵۰}.
- ۱۰ - ادریس بن حسام‌الدین علی بدلیسی (۱۵۲۰/۹۲۶)، هشت‌بهشت (در تاریخ هشت‌تن از سلاطین عثمانی)، بهار^{۵۱}.
- ۱۱ - حکیم شاه محمد بن مبارک شاه کریم قزوینی (بعد از ۱۵۲۳/۹۲۹)، ترجمه مجالس النفائس، مأخذ حکمت^{۵۲}.
- ۱۲ - قاضی شیخ کبیر (۱۵۲۳-۴/۹۳۰)، تاریخ سلطان سلیم اول، مأخذ نوائی^{۵۳}.

- ۱۳ - شمس الدین احمد بن سلیمان بیگ کمال پاشا زادہ (۱۵۳۳-۴/۹۴۰) ، نگارستان
(بہسبک گلستان سعدی) ، مأخذ درخشان^{۵۴} .
- ۱۴ - مصلح الدین محمد بن صلاح بن جلال لاری (۱۵۷۱-۲/۹۷۹) ، شرح رسالہ ہیأت
ملا علی قوشچی ، مأخذ نفیسی^{۵۵} .
- ۱۵ - ابوالفضل محمد بن ادریس بدلیسی دفتری (فضلی) (۱۵۷۴ - ۵/۹۸۲) ، ذیل
ہشت بہشت ، مأخذ بہار^{۵۶} .

- ۳۱ - شمس الدین سامی فراشری ، ہمانجا ، جلد پنجم ، ص ۳۸۸۵ .
- ۳۲ - سعید نفیسی ، ہمانجا ، جلد دوم ، ص ۴ - ۷۰۳ (وہمچنین : محمد علی مدرس تبریزی ،
ریحانۃ الادب فی تراجم المعروفین . . . ، چاپ جدید ، جلد پنجم ، ص ۱۱۵) .
- ۳۳ - میر نظام الدین علی شیر نوائی ، ہمانجا ، ص ۷-۴۰۶ .
- ۳۴ - ذبیح اللہ صفا ، ہمانجا ، جلد سوم (بخش ۱) ، ص ۴۶۶ .
- ۳۵ - ایضاً ، ہمانجا ، ص ۶۵ .
- ۳۶ - رضا خسرو شاہی ، ہمانجا ، ص ۸-۱۳۵ (ہمچنین دیوان مولانا باقی ، لابن ۱۹۱۱) .
- ۳۷ - محمد طاہر نصر آبادی ، تذکرۃ نصر آبادی ، بہ تصحیح وحید دستگردی ، ص ۶۹ .
38. E. J. W. Gibb, ibid., Vol. III, P. 70-107.
- ۳۹ - شمس الدین سامی فراشری ، ہمانجا ، جلد پنجم ، ص ۳۶۹۷ .
- ۴۰ - رضا خسرو شاہی ، ہمانجا ، ص ۱۴۳ (باستناد تذکرۃ مجمع الخواص صادقی کتابدار ، ترجمہ
خیامپور) .
- ۴۱ - شمس الدین سامی فراشری ، ہمانجا ، جلد چہارم ، ص ۲۵۶۹ .
- ۴۲ - مہدی درخشان ، ہمانجا ، ص ۲-۱۰۱ .
- ۴۳ - سعید نفیسی ، جلد اول ، ص ۷۰-۲۶۹ .
- ۴۴ - ایضاً ، ہمانجا ، ص ۲۷۶ .
- ۴۵ - ہمانجا ، ص ۲۷۴ .
- ۴۶ - ہمانجا ، ص ۲۵۸ .
- ۴۷ - ہمانجا .
- ۴۸ - ہمانجا ، ص ۳۲۵ .
- ۴۹ - سعید نفیسی ، ہمانجا ، ص ۸-۲۶۷ .
- ۵۰ - ایضاً ، ہمانجا ، ص ۲۵۸ .
- ۵۱ - محمد تقی بہار (ملک الشعراء) ہمانجا ، ص ۳۰۰ .
- ۵۲ - میر نظام الدین علی شیر نوائی ، ہمانجا ، مقدمہ (نوشتہ علی اصغر حکمت) ، ص (ل تا لیج) .
- ۵۳ - ایضاً ، ہمانجا ، ص ۷-۳۹۶ .
- ۵۴ - مہدی درخشان ، ہمانجا ، ص ۹-۹۸ .
- ۵۵ - سعید نفیسی ، ہمانجا ، ص ۳۲۵ .
- ۵۶ - محمد تقی بہار ، ہمانجا .